

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Az Új magyar tájszótár – egy beteljesült szótári vállalkozás

Hat évtizedes munkálat zárult le, kezünkben van az „Új magyar tájszótár” (ÚMTsz.) utolsó kötete is. A megjelenést az Akadémián az MTA I. Osztályától és a Nyelvtudományi Intézettől rendezett s nagy érdeklődéssel kísért bemutató követte 2010. november 29-én. (Egy másik nagy tájszótár, a „Dictionary of American Regional English” első kötete megjelenésének hivatalos fogadtatására l. KONTRA 1988: 490!) Készen van tehát az opus, amelyet bemutatnunk azért nem kell, mert az első kötetét már 32 év óta használjuk (kéziratot cédu-laanyagát pedig még régebb óta), illetőleg mert korábban több szakmai ismertetés is megjelent róla (címük szerint is felsorakoztatva l. B. LŐRINCZY 1996: 137). Ezért csupán néhány kérdéskörrel kapcsolatban fogalmazok meg gondolatokat. (BALOGH LAJOST és HOSSZÚ FERENCET magam kértem a tanulmány kritikus elolvasására: hasznos észrevételeikért itt is köszönetet mondok.)

1. A Magyar Tudományos Akadémia komolyan vette az alapítók elhatározását abban a tekintetben is, hogy figyelemmel kísérte és szorgalmazta a tájszavak összegyűjtését és szótári közzétételét. A „Tájszótár” (1838) és a „Magyar tájszótár” (1893–1901) megjelenése után az 1912-es akadémiai ügyrend szerint a Nyelvtudományi Bizottság feladata volt továbbra is a „gyűjtött és gyűjtendő nyelvyanyagot rendszerbe foglalva előadni, tudományos szótárakról gondoskodni, különösen a tájszótár s mesterműszótár szerkesztését folytatni” (KÓNYA 1994: 185). Ebbe a sorba tartozik az ÚMTsz. is, amelynek bölcsőjét Debrecenben ringatták, munkálatait BÁRCZI GÉZA akadémikus indította el, az anyaggyűjtés 1950 és 1960 között zajlott. Élete a Nyelvtudományi Intézetben folytatódott és teljesedett ki. A 9 év előszerkesztés után 1969-ben indult a szócikkírás. Az öt kötet megjelenésének időbeli sorrendje: 1979, 1988, 1992, 2002, 2010. A szótár 70 évnnyi időszak (1890–1960) között összegyűjtött, lejegyzett, nyomtatott és kéziratos (szám szerint összesen 2393) forrásban fennmaradt, mintegy 120 000 szócikkben elrendezett, a magyar nyelvterület nagy részéről, körülbelül 4 000 településről, tájegységről adatolható tájszó tárháza. Csak írott, visszakereshető (tehát ellenőrizhető) források adatai kerültek be a szótárba. Minden szó esetében meg van nevezve a följegyzés helye, a kiadás (kéziratok esetében a keletkezés) ideje (vö. a 3. fejezet végén is). Általános tájszótár, s mint ilyen a magyar nyelvtudományban a 3. a sorban: első az 1838-as „Tájszótár”, második az 1893 és 1901 között megjelent Szinnyei-féle „Magyar tájszótár”. Mind a szótár terjedelmét, mind a benne közölt adatok mennyiségét, mind lexikográfiai felszereltségét, mind pedig elkészülésének-közzétételének idejét (60 év!) tekintve messze felülmúlja elődeit. Ugyanis a „Tájszótár” 1 kötete: XII + 307 oldal; a „Magyar tájszótár” 2 kötete: XI + (2664 oldal kéthasábos oldalszámozással, azaz) 1332 oldal; az „Új magyar tájszótár” 5 kötete pedig 5433 oldal. Mindhárom szótár kiadását az Akadémia finanszírozta. A „Tájszótár” és az ÚMTsz. kötete(i) Magyarország legrégebbi, 1828 óta folyamatosan működő könyvkiadójának, az Akadémiai Kiadónak a kiadványa(i) (a 3. kötet a Balassi Kiadóval közös kiadvány). Az ÚMTsz. a magyar tájszótár-irodalomnak nemcsak a legnagyobb, hanem egyszersmind impozáns, legtöbbet használt és idézett, legismertebb tagja is.

A tájszótárak világa változatos sokszínűségével és sokszínűsége előnyeivel, hátrányai-val tűnik ki (KÜHN megállapítása találó: a nyelvjárási lexikográfiát és eredményeit nagyon heterogénnek kell minősítenünk, l. 1982: 703). A „maga nemében sajátos lexikográfiai alkotás” az ÚMTsz. is – írta legjobb ismerője, B. LŐRINCZY ÉVA (ÚMTsz. 1: 10; ugyanő általános tényként említette: „egy kicsit minden szótár öntörvényű”: 1971: 260). Lássuk tehát! A szótár két okból is nagyrészt történeti tájszótár. Az volt a benne foglalt XIX. század végi és XX. század eleji archaizmusok miatt a szerkesztés megkezdésekor, 2011-ből nézve pedig különösen az: a fél évszázad rendszer-, ideológia-, technológia- és kultúraváltásait követő nyelvi, főként szóképzési változások miatt. Az ÚMTsz. nem egyidejű tájszótár, hiszen adatai 1890 és 1960 közöttiek, így a benne közölt szavak egészükben nem tekinthetők azonos idejű nyelvállapot tagjainak (vannak persze köztük egyidejűek is bőven). S végül magától értődően az ÚMTsz. adatai nem egy nyelvjárás adatai, ezért a strukturális nyelvészlelet szerinti vizsgálatra csak azok alkalmasak, amelyekről megállapítjuk, hogy egy nyelvváltozathoz (egy településről) s egyidejű állapotból valók (nem kevés utánjárással a szótárból magából megállapítható mindez). Elsősorban az említett körülmények miatt a szótár eddig még nem volt rendszeres lexikológiai vizsgálatok tárgya. Továbbmenve: az ÚMTsz. olyan tájszótár, amely szótár anyagának eredeti, tudniillik élőnyelvi, terepmunkai gyűjtésében nem vettek részt megalkotói. Az ÚMTsz. tudományos szótár, mert nagy mennyiségű anyag alapján, lexikológiai és lexikográfiai elvek és módszerek alkalmazásával készült (vö. KÜHN 1982: 712). Címe ugyan nem utal erre, de a szótár bőséges mennyiségben közöl a szavakhoz kapcsolódó, egymástól tájanként különböző szólásokat is. Az ÚMTsz. a (mai elektronikus szótárakkal szemben értelemszerűen) a hagyományos, nyomtatott formában megjelent papírszótárak csoportjába tartozik, s mint ilyen sajátos, strukturált, meghatározott lexikográfiai kategóriák szerint elrendezett és minősített adatbázis (ehhez vö. FÓRIS 2002: 13–4). Korszakhatárokon átnyúlva készült nemcsak abban az értelemben, hogy a manuális szakaszt a végén fölváltotta a számítógépes adatbevitel – a szócikkírás és a szerkesztés végig kézírással történt, számítógépen a 3. kötetből van meg, a 3. kötet a Balassi Kiadónál, a 4. és 5. az Akadémiainál (HOSSZÚ FERENC közlése) –, hanem abban is, hogy a magyar parasztságnak és a magyar nyelvjárásoknak az életében a XX. század hatvanas éveitől számítható az a gyökeres változás (emlékeztetésül: 1960 volt az ÚMTsz. adatgyűjtésének a záró éve), amely a hagyományos parasztság eltűnéséhez és a tradicionális tájszóképzés nagy részének a visszaszorulásához vezetett. Ily módon nálunk az ÚMTsz. a hagyományos paraszti szóképzés legnagyobb minősített adattára. De abban is, hogy a benne közölt tájszavak egy részét még a történelmi Magyarország idején, más részét pedig már a trianoni széttagoltság körülményei között gyűjtötték. 1920 előtt csak a moldvai csángó nyelvjárások voltak Magyarország határain kívül, 1920 óta a tíz magyar nyelvjárás régió közül három (a székely, a mezőszéki és a moldvai csángó) a határon kívül rekedt, de a többi hét is mind átnyúlik a határon, márpedig ennek a nyelvjárás szóképzésre vonatkozó következményei is bőven vannak. Jó lett volna, ha – a nyelvjárás régiók feltüntetésével – az utolsó kötethez csatolva lenne egy összefüggő térkép a magyar nyelvterületről (politikai okokból ez a korábbi évtizedekben nem volt lehetséges). Ugyanis az első kötetben közölt térképszelvények fontosak ugyan, a gyors térbeli áttekintést azonban nem teszik lehetővé. Az ÚMTsz. is bizonyosság arra, hogy a magyar dialektológia nem szorul „határtalanítás”-ra: nem lehet ugyanis kijelenteni, hogy csak a trianoni Magyarországon beszélt nyelvjárásokkal foglalkozott volna 1920, illetőleg 1945 után.

A tájszótárak megítélésénél mindig figyelembe kell venni kettős hasznosíthatóságukat, a szűkebb tárgytudományos mellett „antropológiai” funkcióikat (l. KÜHN 1982: 703). Ugyanis nemcsak a nyelvjárásokra, hanem az őket éltető közösségek, települések, régiók életére, kultúrájára vonatkozó ismeretek is szerezhetők belőlük. Jogosan írta tehát B. LŐRINCZY a szótárról, hogy „népünk paraszti rétegének életkörülményeiről és gondolkodásmódjáról, tárgyi és szellemi világáról is vall majd” (ÚMTsz. 1: 10; l. még HOSSZÚ FERENC 1996–1997). Ezért a nyelvészetten kívül elsősorban a néprajz, a helytörténet, az anyanyelvoktatás, a nyelvi kultúra lehet ennek a tájszótárnak is a hasznélvezője. Tudvalevő, hogy a hagyományos parasztság megszűnése és tradicionális kultúrájának, életvitelének a gyökeres megváltozása a tájszókészlet ismeretében hozta a leginkább szembeötlő változásokat. Az ÚMTsz. éppen e kultúra szóképzete jelentős részének a lexikográfiai foglalatára. Természetes tehát a tárgyi néprajzosoknak a szótár adatai iránti feltűnő érdeklődése: a Wörter und Sachen jegyében dolgozó etnográfusok számára a tájszavak mint a lokális kultúrák hírmondói fontosak (l. például GUNDA 1980; BALASSA 1996–1997). A különböző néprajzi gyűjtemények tudományos szempontból való fontosságának hangsúlyozása (l. pl. HOFFMANN 1969, PALÁDI-KOVÁCS 2002) szinte szó szerint érthető a népnyelvi szógyűjteményekre is. Az ÚMTsz. a maga 120 ezer szócikkben közölt, nagyrészt kihálásra ítélt, ill. részben már ki is halt tájszavak sok ezerét teszi hozzáférhetővé a kutatás számára: ebben van az ÚMTsz.-nak minden más tájszótárunkat messze meghaladó jelentősége. Emlékeztetésképpen: a „Dictionary of American Regional English”-t így hirdették-hirdetik: az amerikaiak népi kifejezései a nemzeti örökség része; a szótár történelmünk és kultúránk gazdagságát és változatosságát mutatja. S kiket neveznek meg reménybeli használókként? Íme a lista: tanárok, könyvtárosok, kutatók, orvosok, drámaírók, nyelvészek, újságírók, történészek, illetve általában azok az olvasók, akik szeretik a nyelvet. A nyelvjárási szótárak általában tartalmaznak néprajzi vonatkozású megjegyzéseket, információkat is, s ez a tájszótárak funkcióbővülésével járt, s használati értékük, egyszersmind a potenciális használók körének növekedését is magával hozta (KÜHN 1982: 713). Az ÚMTsz. esetében is. Az persze, hogy a nyelvtudományban és a tudományon kívüli területeken van-e érdeklődés a „nép” nyelve és kultúrája iránt, s ha igen, mekkora, több tényezőtől meghatározott más kérdés. B. LŐRINCZY ÉVA azt írhatta 1979-ben, hogy az ÚMTsz. „a néphagyományok ápolásának új hullámába illeszkedik” (1979a: 10). 1992-ben csodálkozhatott azon, hogy az író KUCZKA PÉTER nem tudott az ÚMTsz.-ről (1996: 124). Ma már más a helyzet (mert például több európai országban „a nemzeti műveltség kánonjaiban a magyarnál jóval kitüntetettebb helye van a népi kultúrának”: KÓSA 2000: 18). Illetőleg azon sem csodálkozunk, ha a magyar szakra jelentkezők egy része nem tud beszélni például általa olvasott Móricz-regényről, miként azon sem, mennyire visszaszorult a népi írók ismerete a fiatalság körében (KISS JENŐ 2007). Igen: tempora mutantur.

Az ÚMTsz. írói hangsúlyt fektettek a szótár szóban forgó funkcióira is annak tudatában, hogy szótárak a (már eltűnt) hagyományos paraszti életmód (eltűnőben levő) szókincsének páratlan tára, s mint ilyen nem csak nyelvészek számára lehet fontos. Hogy mégsem vált szélesebb körben elterjedt és használt szótárrá az ÚMTsz., az egyebek mellett szakmai, tudományos voltából következik: az érdeklődő laikusok számára egyrészt nehéz a szócikkekben való gyors eligazodás a nagy mennyiségű adat (szavak, helynevek, a forrásokra utaló számok, a rövidítések és utalások, példamondatok, nemkülönben a kis betűtípusok) miatt, másrészt bizonyos, a szótárban közölt s a nyelvészek számára fontos adatok számukra többnyire érdektelenek. Úgy gondolom, célszerű volna – az ÚMTsz.-re alapozva – elkészí-

teni egy, a művelt nagyközönség igényeihez szabott kis általános magyar tájszótárt. Ez a szótár nem tartalmazza laikusokat nem érdeklő információkat, adatokat, mindegyik nyelvjárási régióból jól válogatott tájszavak szerepelnének benne úgy, hogy forrásként bevonnánk újabb tájszótárakat is, és beépítenénk művelődéstörténetileg is érdekes szavakat olvasóbarát tálalásban, mellékletekkel színesítve-gazdagítva. Az érdeklődés fölkeltésében, az iskolai anyanyelvoktatás színesítésében bizonyosan lehetne szerepe. (Az ötlet korábban fölmerült már, annak idején KISS GÁBOR is szóba hozta egyik beszélgetésünk során.) Megemlítendő, hogy Észtországban egy kétkötetes kis tájszótárt adtak ki (Väike murdesõnastik, 1982, 1989.) filius ante patremként, merthogy a nagy észt tájszótár kézírata (A–L), illetve a betűrend szerint elrendezett tájszóarchívum volt a forrás (PIRET NORVIK közlése).

2. A kortársak között gyakori téma volt, de bizonyára az utókor is fölveti majd a kérdést: vajon miért nem jelentek meg korábban a tervezett kötetek, miért tartott ilyen sokáig a feldolgozó munka? A munkálatok ütemével összefüggő bizonyos aggályok viszonylag hamar fölmerültek, s ez a szótárhoz való viszonynak kimutathatóan kárára volt. Tény, hogy a Nyelvtudományi Intézet kollektív tudományos termékeként az átlagost meghaladó figyelem, egyszersmind elvárás kísérte az ÚMTsz.-t (1950-ben ez is bekerült az elkészítendő „nagy magyar nyelvészeti szintézisek” közé). A többivel szemben azonban lépéshátrányba került, „mostohagyermek maradt, s igazában olyan szakember sem akadt, aki komolyan kedvet érzett volna a megvalósításához” (B. LŐRINCZY 1996: 17) B. LŐRINCZY maga írja, hogy neki korábban nem sok köze volt a dialektológiához és a lexikográfiához, de az anyaggyűjtés időszakában ez nem volt súlyponti kérdés, a témafelelősök ezért is váltogathatták egymást. (A vezető dialektológusokat ebben az időben a nagyatlasz-munkálatok köztölték le. Hozzátehetem: a szótár munkatársai között a nyelvjárásokkal és a nyelvjáráskutatással csak BALOGH LAJOSnak és HOSSZÚ FERENCnek volt kapcsolata, ami önmagában persze nem baj, de mégiscsak jelenthetett volna több-kevesebb előnyt, ha ilyen munkatársak nagyobb számban bekerültek volna a csapatba.) A szótár szerkesztési szakaszában, már 1973-ban DEME azt írta, hogy a „munkálat anyagi ellátottsága szűkös, így üteme folyamatos ugyan, de eléggé lassú” (1974: 39). Emiatt 1975 februárjában szakmai értekezletet tartottak a Nyelvtudományi Intézetben a „szótári munkálat sikeres előrehaladását” gyorsítandó. Az Intézet vezetősége (HAJDÚ PÉTER, IMRE SAMU), a főszerkesztő (B. LŐRINCZY ÉVA), a lektorok (BALASSA IVÁN, KÁZMÉR MIKLÓS, KISS LAJOS, SZATHMÁRI ISTVÁN) és az akkori munkatársak (BALOGH LAJOS, HOSSZÚ FERENC, R. HUTÁS MAGDOLNA, S. MEGGYES KLÁRA) kritikus írásos vitaanyagot készítettek. A vita lezárását követően pedig a főszerkesztő adott összefoglaló választ, rögzítve a szabálymódosításokat is az év márciusában. (Az értekezlet teljes anyagát BALOGH LAJOS megőrizte, s archiválás céljából a Magyar Nyelvtudományi Társaságra bízta: neki köszönhetően tekinthetem bele az anyagba.) BALOGH LAJOS a túlzott maximalizmust tartotta a késlekedés fő okának, s kiszámította, ha a munkálatok az addigi tempóban folynak, az utolsó kötet 2008 és 2010 körül jelenik meg (ez akkor pesszimista jóslatnak tűnt). Igaza lett! Jólal később súlyosabb szavak is leíródtak. B. LŐRINCZY 1995-ben „Az Új Magyar Tájszótár a szakadék szélén” s „a torzóban maradás felé rohanó Új Magyar Tájszótár” expresszív kifejezéseket tartotta szükségesnek leírni (1996: 136, 140), DEME pedig „sok évtizeden át bukdácsoló [...] munkafolyamat”-ot emlegetett (2002: 388). Való igaz: széles körben elterjedt vélekedés volt, hogy valószínűleg torzóban marad a szótár. Hátráltató ok bizonyosan több is volt. Mint például: finanszírozási gondok (már a szerkesztés fázisá-

ban is), amelyek később már pályázati sikeresség vagy sikertelenség függvényei is voltak (pl. a támogatások felezése, harmadolása, B. LŐRINCZY 1996: 138); a munkatársak páratlanul nagy arányú fluktuációja, aminek következtében szinte mindig voltak betanulók; a túlzott maximalizmus; kész kéziratok kiadásának csúszása (pl. az 1984-ben elkészült 2. kötet 4 évig várt megjelentetésre az Akadémiai Kiadóban: B. LŐRINCZY 1996: 137); a „versenyhelyzet”, hogy ti. az Intézetben folytak más nagy szótári munkálatok is (TESz., EWUng., A magyar nyelv nagyszótára); a tájszótárt támogató hangulatnak a „bukdácsoló munkafolyamat” (l. fentebb) miatt (is) érezhető fogyatkozása; a dialektológia fokozatos visszaszorulása az Intézetben. Bizonyos, hogy – ha különböző mértékben is, de – mindegyik említett oknak lehetett szerepe a szótár sorsának alakításában. Az a jól érzékelhető kontraszt, hogy tudniillik a többi, a XX. század 2. felében az Intézethez kötődő többi kollektív munkálat-hoz (nem csak a szótáriakhoz) képest az ÚMTsz. jóval lassúbb tempóban készült el és jelent meg, csak növelte a szótár elkészítésével kapcsolatos elvárásokban való csalódás érzetét (de l. alább, a külföldi példákat). Utólag persze ezek az akkor nem kevés fejtörést okozó és több embert is érintő gondok tudománytörténeté szelídülve akár lényegtelennek is tűnhetnek, hiszen elkészült a szótár. S azért, hogy végül is elkészült és megjelent, mindazoknak köszönettel tartozunk, akik bármilyen formában is, de segítettek a megnyugtató végkifejletet! Mert fontos és örömteli tény, hogy a magyar lexikográfiának ez a tagja is a többi fontos, a XX. század 2. felében létrehozott nagy szótár mellé, a könyvespolcokra kerülhetett!

Ne hallgassuk el azt sem, hogy nemzetközi összehasonlításban egyáltalán nem állunk rosszul e téren! A tények: a hazai szakmai érdeklődésből nem maradtak ki a szinte párhuzamosan futó finn és az észti tájszótármunkálatok (B. LŐRINCZY 1971; KISS JENŐ 1973). A finn nyelvjárási szótár (Suomen murteiden sanakirja, l. MIELIKÄINEN 1996 is) anyagát 1896 óta gyűjtötték, a szócikkíráshoz 1940-ben kezdtek hozzá, a próbaüzetet 1970-ben adták ki, s a terv szerint a szótár 18000 oldalas lesz és 20 kötetben jelenik meg (NYIRKOS 1996–1997: 114 kk.). Máig 5 kötet jelent meg (a *kurvottaa* az utolsó szó), a továbbiak azonban már elektronikus formában lesznek hozzáférhetőek. Az észti tájszótár (Eesti murrete sõnaraamat) anyagát 1922-től gyűjtötték 1995-ig. Az előszerkesztés az 1960-as évek második felében indult, a tulajdonképpeni szerkesztés pedig 1973-ban kezdődött. 1994-ben jelent meg az első füzet, máig 4 kötet és az 5-ből (L–M) 2 füzet, összesen 22 füzet jelent meg. Az észti tájszótár papírtájszótár lesz (vö. MUST 1961, P. NORVIK-nak a friss, részletes tájékoztatást köszönöm). Román általános tájszótár éppúgy nincs (PÉNTEK JÁNOS közlése), ahogy nincs bolgár, szerb és horvát sem (NYOMÁRKAY ISTVÁN közlése). Folyamatban van viszont a lengyel (Słownik gwar polskich: az első kötet 1979-ben, a hetedik 2010-ben jelent meg: BAŃCZEROWSKI JANUSZ közlése) és a szlovák tájszótár (Slovník slovenských nářečí. 1. A–K: 1994, 2. L–P: 2006; SÁNDOR ANNA közlése) közzététele. Ami a nagy, különösen pedig a többközpontú (plurinacionális) nyelveket illeti: rájuk az jellemző, hogy vagy országonként készítene (ha készítene) általános tájszótárt, vagy (s ez jóval gyakoribb) egy-egy ország regionális (táj)szótárait készítik el. Az előbbire a klasszikus példa a J. WRIGHT-tól összeállított, kiadott és finanszírozott, 1898 és 1905 között hat kötetben megjelent angliai „English Dialect Dictionary”. Ilyen lesz a folyamatban levő, öt kötetesre tervezett nagy amerikai regionális angol szótár is (Dictionary of American Regional English: 1962-ben indult a munkálat, az 1. kötet 1985-ben jelent meg, ismertetését l. KONTRA 1988). Tehát nincs általános tájszótár a francia, a német, sőt az olasz nyelvterületről sem, vannak viszont regionális (táj)szótárak. A franciák elkészítették az Alpok régió, Gascogne, Provanszál, Champagne,

Vallónia és Pikárdia szóban forgó szótárát (BÁRDOSI VILMOS közlése), a német nyelvtudományból az ún. Gebiets-, Raum-, Regional- és Großlandschaftswörterbücher említhetők (például az úttörő, Schmeller-féle „Bayerisches Wörterbuch”: 1827–1837, amely annak idején még önálló állam szótáraként született, vagy a „Westfälisches Wörterbuch”: 1969–, a továbbiakra I. NIEBAUM 1979: 349 kk.). Folyamatban van viszont az online német nyelvjárási szótár anyagának gyűjtése (Das Online Dialekt-Wörterbuch). Az olasz regionális (táj)szótárak közül megemlítem a szicíliait, az olasz svájci nyelvjárást, a ligurit és a friulit (Vocabolario siciliano: 5 kötet, 1977–2002, Vocabolario dei dialetti della Svizzera Italiana: eddig 6 kötet, 1953-tól, Vocabolario delle parlate liguri: 4 kötet, 1985–1992, Il Nuovo Pirona. Vocabolario friuliano, 1992; mindegyikre GIAMPAOLO SALVI hívta föl figyelmet). A többközpontú nyelvek általános tájszótára készítésének egyik, ha nem a legnagyobb akadályát a regionális szókészlet igen nagy mennyisége jelenti. Ne feledjük: a magyar nyelvterülethez képest hatalmas területeken, több országban és sok-sok millió embertől használva rengeteg regionális szó élt és él! A megoldást, ha lesznek vállalkozók rá, a számítógépes technika, az egyesített digitalizált elektronikus tájszótárak jelenthetik majd.

3. A tájszavak szempontjából a legfontosabb lexikográfiai információkat, a lexikográfiai minimumot a következők jelenítik meg: az adat alakja (ejtett változata), jelentése, származási helye és gyűjtésének/közlésének ideje. SZINNYEI az 1838-as „Tájszótár”-ról még azt volt kénytelen írni, hogy „igen becses, de teljesen kritikátlan adattár” (MTsz. 1: VIII). GOMBOCZ a nyelvjárási gyűjtések szervezésében oroszánrészt vállaló Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztségviselőjeként (s a Szinnyei-féle Magyar tájszótár pótlásfüzetének a szerkesztőjeként) már 1908-ban előterjesztett egy javaslatot a nyelvjárási gyűjtések tárgyában, bírálva az addigi gyűjtések következtelen hangjelölését, a jelentésmagyarázatok hiányosságait s a példamondatok csekély számát (MNy. 1909: 47). Nyilvánvaló, hogy az ÚMTsz. munkatársai számos esetben dolgoztak olyan adatokkal, amelyekről GOMBOCZ kritikusan nyilatkozott. Megemlíthető azonban az a (néprajzban és a dialektológiában is jól ismert) tapasztalat, hogy a laikus gyűjtő saját közegében (kultúrájában és anyanyelvjárásában mozogva) a lexikográfiai minimum tekintetében általában megbízható adatokat tud szolgáltatni. (BALOGH LAJOS sokunk tapasztalatát fogalmazta meg ekként: „a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő egyének közléseinek hitelessége, megbízhatósága igen magas fokú”, in: BÁNKI 1996–1997: 67. A hangtani finomságok jelölését laikus gyűjtőtől persze nem várhatjuk el, miként bizonyos esetekben a pontos, elvont jelentésmegadást sem). Az ÚMTsz. munkatársai egyet tehettek és tettek: szigorúan, de kritikusan ragaszkodtak forrásaikhoz, filológusi alaposággal kezelve őket. Mert gondoljuk csak meg: milyen sokan és sokfélék voltak a gyűjtők, ha körülbelül négyezer településről származnak a szótárba bedolgozott szavak! De tudjuk azt is, hogy a gyűjtők egy (pontosan meg nem határozható) része kellően föl volt készítve gyűjtésekre, illetőleg hogy a gyűjtők többsége otthon, ismerős környezetben gyűjtött, az anyanyelvjárási kompetencia birtokában. A heterogén korpusz kritikus filológiai áttekintése pluszmunkával járt, de szükség volt rá (B. LŐRINCZY 1963: 142). Ennek jegyében nem vették fel azokat a szavakat, amelyek megbízhatatlanok voltak, illetőleg kérdőjellel jelzik a szótárban, ha kétes az adat. Ha pedig a forrásokban nem szerepelt jelentés, csak gyanítható volt, nem adtak jelentésmagyarázatot (ezt kettőspont utáni kötőjellel jelölték, így : –). Ha viszont bizonytalan, de bejegyezhető jelentésmagyarázatot találtak, azt közölték, zárójeles felkiáltójellel hívta föl a figyelmet a bizonytalanságra: [!]. A szerkesztő-

ség felelősségvállalásáról azt írta a főszerkesztő, hogy „Mi csak a feldolgozott művek adatainak pontos reprodukálásáért vállalhatjuk a felelősséget” (i. h.).

Hogy milyen, a lexikográfiai minimumon túllépő minősítések jelenhetnek meg egy szótárban, attól függ, hogy a feldolgozandó szavakról milyen információink vannak. Ha tehát a forrásanyagban nincs tájékoztatás mondjuk a szavak társadalmi érvényéről, szociolektális eltéréseiről vagy stílusértékéről és használóik életkori kötöttségéről, akkor nem szerepelhetnek a szótárban olyan minősítések, mint „neologizmus” vagy „archaizmus”, „szakszó”, „pejoratív” vagy „becéző”, illetőleg „katolikus”, „református”, „gyermeknyelvi” vagy „csak az idősebbek/ fiatalok nyelvhasználatában”. Arra vonatkozólag nincs adatunk, hogy milyen arányban vannak olyan szavak az ÚMTsz.-ben, amelyek a lexikográfiai szerelés lehetőségeit tekintve túlléptek a minimumon. A dilemma bizony végigkísérte az ÚMTsz. munkatársait is: ők is korszerűbb lexikográfiai lehetőségek birtokában szerkesztettek szótárra régebbi, másoktól gyűjtött s a friss lexikográfiai igényeket csak részben, a lexikográfiai minimumot azonban az eseteknek bizonyára elsöprő többségében kielégíteni képes adathalmazt. Az imént mondottak azonban általában is jellemzőek az általános tájszótáakra! A származási hely nélküli adatok mind kimaradtak (de a kiselejtettek között megtekinthetők). A források között van néhány „É. n.” (= évszám nélkül) jelzésű (pl. 1751, 1758, 1798.). Ezeknél csak az biztos, hogy 1890 és 1960 között gyűjtötték. Ha ezt nem sikerült kideríteni, akkor a forrás adatai kimaradtak (az utóbbi információk HOSSZÚ FERENC közlései). VÉGH JÓZSEF szavai jutnak eszembe: ő a szótár anyaga egy részének az információs hiánya és a korszerű lexikográfiai megjelenítés lehetősége közötti diszharmóniára gondolva dicsérette az ÚMTsz. magas lexikográfiai színvonalát egyik beszélgetésünk során. (Vö. még KÓRÓDI 1996–1997.) 2002-ben, a negyedik kötet megjelenése után az MTA és az Akadémiai Kiadó Nívódíjat adományozott B. LŐRINCZY ÉVA főszerkesztőnek és HOSSZÚ FERENC szerkesztőnek az ÚMTsz. színvonalas szerkesztéséért (a díj átadását a főszerkesztő már nem érte meg).

4. Az ÚMTsz. elkészült és meg is jelent. Fontos, örömteli esemény ez. A történet azonban nincs lezárva. Minden forrásértékű, nyelvi adatokat dokumentáló és meghatározott információkkal közlő munka akkor hasznosul igazán, ha feldolgozások, elemzések tárgya lesz, s így is bekerül a tudomány (és a közművelődés) vérkeringésébe (a „nyersanyag” → „félkész termék” → „magas hozzáadott értékű termék” sorban – közgazdaságtani terminológiát használva – a tájszótárak is az 1. és a 2. kategória közötti sávban helyezkednek el). A dialektológiáról széles körben az a vélekedés, hogy az adatgyűjtés, a dokumentálás a fő jellemző jegyje. Az bizony igaz, hogy a nagy nyelvjárási korpuszok feldolgozottsága messze elmaradt a lehetségestől és a kívánatostól egyaránt. Nálunk is. Ami az ÚMTsz.-szel eddig e téren történt, kevés. A szótár vizsgálatából eddig egy nagydoktori értekezés született (B. LŐRINCZY ÉVA, *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*, 1979, kiadása: B. LŐRINCZY 1979b), éspedig hangtani s „nem elsősorban dialektológiai céllal” (18). Ez utóbbi persze nem baj, hiszen a nyelvjárási korpuszok nem csak dialektológiai vizsgálatokra alkalmasak, illetőleg mert a nagy nyelvjárási korpuszok vizsgálatával általános szabályszerűségek megállapítására is juthatunk (9). Az ÚMTsz. első és következetes hasznélvezői – már céduleanyagos formájában is – az etimológusok és a (tárgyi) néprajzosok voltak (a TESz. volt éveken át a fő „megrendelő”, de l. még KISS LAJOS idekapcsolódó tanulmányainak bibliográfiai adatait: 1996–1997: 106; az észtre vonatkozóan vö.

NORVIK 1998, 2002). A szótárnak ez a funkciója megmarad a jövőben is. A jóval nehezebb kérdés az, vajon folynak-e majd a szótár anyagán (is) alapuló tüzetes, nyelvészeti érdekű és célzatú, azaz nyelvtudományi kérdésekre választ kereső vizsgálatok. Tudvalévő, hogy az alaki tájszavak elsősorban hangtani, a jelentésbeliek szemantikai, a valódi tájszavak viszont a fogalomjelöléssel összefüggő bizonyos kérdések (kognitív megközelítésű) vizsgálatára alkalmasak, a valódi és névbeli tájszavak vizsgálatától pedig a szókészlet szerkezeti tanulmányozásában várhatunk új eredményeket. A nyelvváltozatok (nyelvjárás és nyelvjárás, köznyelv és nyelvjárás) közötti egybevető vizsgálatokat is beleértve. A szótár anyaga a benne közölt szavak használati körülményeinek, sociolingvisztikai jellemzőinek a vizsgálatára szinte semmi fogódzót nem ad (ez nem a szótárt létrehozók mulasztása, hanem a régebbi, mai szemmel nézve differenciálatlan gyűjtések természetes következménye; a mai professzionális nyelvjárási lexikográfiai minősítési kritériumokra l. PESTI JÁNOS „Alsómocsoládi tájszótár”-át, 2008).

A szótárak széles körű használatának egyre inkább feltétele elektronikus formában való elérhetőségük (az „English Dialect Dictionary”-t Innsbruckban digitalizálják, a finn tájszótár újabb kötetei már csak így lesznek hozzáférhetők). Egy magánbeszélgetés során KISS GÁBOR ideje korán fölvetette a gondolatot, hogy a számítógéppel készült kötetek elektronikus anyagát archiválni kellene, mert ilyen formában is hatalmas adatbázist jelentene a lexikográfiai kutatások számára (BALOGH LAJOS közlése). Sajnos a jó ötlet nem talált akkor visszhangra. (A helyi tájszótárak közül ilyen például a „Büki tájszótár” és az „Alsómocsoládi tájszótár”.) Az, hogy „adattárunkat számítógépes adatbázissá kell átalakítanunk” (BÁNKI 1996–1997: 129), természetes kívánság volt már 15 évvel ezelőtt is. Ha akkor indultak volna az ÚMTsz. munkálatai, eleve így készült volna a szótár. De 1950 és 1960 táján erről álmodozni sem lehetett még! A kutatók számára a legnagyobb jótétemény persze a tájszótárak informatizált formában való megjelenítése volna.

A hatalmas anyag nyelvészeti feldolgozása fő lehetséges irányai a következők:

a) Szófeldrajzi vizsgálatok végzése (természetesen a többi tájszótár és nyelvatlaszok adatainak bevonásával). Az ÚMTsz. ezt nagyban elősegíti azzal, hogy 6 regionális szótárra és 3 nyelvjárási atlaszra külön utalások vannak benne. Ugyan korábban elég szkeptikusan nyilatkoztak a dialektológusok lexikai izoglosszák kitapintásának a lehetőségéről, talán mégis érdemes lenne elvégezni efféle vizsgálatokat.

b) Lexikológiai vizsgálatok: a fogalmak nyelvjárási megnevezési rendszere tagoltságának (ez kognitív szempontból különösen fontos volna), szerkezeti jellemzőinek (tőszavak, származékok, szerkezetek), a szavak származásának a vizsgálata: ez utóbbi a művelődéstörténeti vonatkozások miatt is fontos volna (l. nálunk IMRE SAMU kezdeményező atlaszos vizsgálatát: 1987, ill. CS. NAGY 2003 is).

c) Az ÚMTsz. anyaga lehetőséget kínál követéses, egybevető vizsgálatokra. Ha tudni akarjuk, mely az ÚMTsz.-ben közölt szavak, szóalakok, frazeologizmusok élnek még, s ha igen, ilyen alakban és jelentésben élnek az általunk vizsgálandó területen, településen, akkor a terepen – megfelelő kérdőívvvel és módszerrel – el kell végeznünk a gyűjtést. Ez természetesen akár egyes, különlegesnek tűnő toldalékolt szavakra, sajátos jelentésekre is vonatkozik, egyszersmind korlátozódhat. Az ilyen követéses vizsgálat nyelvtörténeti szempontból különösen vonzó lehet a nyelvföldrajzi megközelítés mellett. Nem beszélve arról, hogy a szavak visszaszorulásának vizsgálatával a kultúra változásáról is érdemben nyilatkozhatunk.

d) Nem maradhat említetlen, hogy a feldolgozás már a modern számítógépes technika segítségével kell, hogy történjék. Ezért volna jó, ha elektronikus változatban is rendelkezésre állna a teljes ÚMTsz. Gondolnunk kell most már arra is, mi legyen az 1960 után följegyzett magyar tájszavakkal; ezzel kapcsolatban az egyesített digitális magyar nyelvjárási szótár elkészítésével kapcsolatban megfogalmazottakra legyen szabad utalnom (KISS JENŐ 2008).

5. Az ÚMTsz. kínálta kutatási lehetőségek kiaknázásának most már nincs akadálya. Hogy a lehetőségekből mi válik valósággá, azt elsősorban az határozza meg, mekkora tudományos érdeklődés mutatkozik majd a szókészlet s a szókészleti variáció vizsgálata iránt, illetőleg hogy az adatokban rejlő, belőlük kihámozható, nyelven túli tanulságokra mennyire lesznek fogékonyak a jövő kutatói, tanárai. Egy biztos: a labda immár nem a szótár térfelén pattog...

Az ÚMTsz. eddigi történetéről még valami eszembe jut: „habent sua fata libelli”.

A hivatkozott irodalom

- BALASSA IVÁN 1996–1997. Az Új Magyar Tájszótár és a néprajztudomány. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 166–70.
- BÁNKI JUDIT 1996–1997. Az Új Magyar Tájszótár mint lexikográfiai adatbázis. In: UÓ. szerk. 1996–1997. 129–32.
- BÁNKI JUDIT szerk. 1996–1997. Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT ERNST szerk. 1982–1983. Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Walter de Gruyter, Berlin – New York. Band 1.1. 1982, Band 1.2. 1983.
- DEME LÁSZLÓ 1974. Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. MNyTK. 137. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- DEME LÁSZLÓ 1989. Monumentum aere perennius. Magyar Nyelvőr 113: 271–7.
- DEME LÁSZLÓ 2002. Ismét az Új magyar tájszótárról. Magyar Nyelvőr 126: 385–91.
- FÓRIS ÁGOTA 2002. A szótárfogalom megváltozásáról. Modern Filológiai Közlemények IV/2: 5–19.
- GUNDA BÉLA 1980. Az Új Magyar Tájszótár. Magyar Nyelvőr 104: 395–401.
- HOFFMANN TAMÁS 1969. A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? Néprajzi Értesítő 51: 5–14
- HOSSZÚ FERENC 1996–1997. Az Új Magyar Tájszótár anyagának jelentősége. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 135–6.
- IMRE SAMU 1987. Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1973. Eesti murrete sõnaraamatu prospekt. Nyelvtudományi Közlemények 75: 270–2.
- KISS JENŐ 2007. Népi írók egy dialektológiai felmérésben. Irodalomismeret XVIII/1: 36–7.
- KISS JENŐ 2008. Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig. Magyar Nyelvőr 132: 27–36.
- KISS LAJOS 1996–1997. Harminc szláv jövevényszó az Új Magyar Tájszótárból. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 106–13.
- KONTRA MIKÓS 1988. Dictionary of American Regional English. Magyar Nyelv 84: 490–2.
- KÖNYA SÁNDOR 1994. „...Magyar Akadémia állíttassék fel...”. Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- KÓRÓDI BENCE 1996–1997. Miért modern az Új Magyar Tájszótár? In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 137–8.
- KÓSA LÁSZLÓ 2000. A magyar néprajz 1945 után. Szerk. Glatz Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp.

- KÜHN, PETER 1982. Typen lexikographischer Ergebnisdarstellung. In: BESCH–KNOOP–PUTSCHKE–WIEGAND szerk. 1982–1983. 1.1: 702–23.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1963. Az Új Magyar Tájszótár. Magyar Nyelv 59: 125–43.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1971. Suomen murteiden sanakirja. Koevihko. Nyelvtudományi Közlemények 73: 259–61.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979a. Előszó. In: Uő. főszerk. 1979–2010. 1: 7–10.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979b, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1996. Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Bp. = ÚMTsz.
- MIELIKÄINEN, AILA 1996. Murrenanakirjan uudet osat ja uusi ilme. Virittäjä 100/3: 448–55.
- MUST, MARI 1961. Az észti nyelvjáráskutatás az Észti Szocialista Szovjet Köztársaság Tudományos Akadémiáján. Magyar Nyelvjárások 7: 131–7.
- Cs. NAGY LAJOS 2003. Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely.
- NIEBAUM, HERMANN 1979. Deutsche Dialektwörterbücher. Deutsche Sprache 7: 345–73.
- NORVIK, PIRET 1998. Die lexikalischen Beziehungen des nordöstlichen Küstendialekts zu den Nachbardialekten und -sprachen. Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn.
- NORVIK, PIRET 2002. Die lexikalischen Einflüsse der Nachbarsprachen in den Mundarten Nordestlands. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 59. Konfrontation und Identifikation. Die finnisch-ugrischen Sprachen und Völker im europäischen Kontext. Wiesbaden.
- NYIRKOS ISTVÁN 1996–1997. A finn tájszótár-munkálatokról. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 114–8.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2002. Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. Ethnica, Debrecen.
- PESTI JÁNOS 2008. Alsómocsoládi tájszótár. Alsómocsolád.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY főszerk. 1979–2010.

KISS JENŐ